

...ΑΛΛΟΙ ΜΕΝ ΑΛΛΩ ΟΤΙ ΠΑΝΟΛΒΙΩ ΦΥΣΕΙΣ ΠΕΝΔΟΥΝ ΨΥΧΗ

ΜΗΡ ΟΥ

ΔΕΩΝ
ΠΑΤΡΙ
ΚΙΟΣ
ΠΡΑΠΤΟ
ΣΥΤΟΣΙΣ
ΣΑΚΕΛΑΡΙΣ
ΟΣΠΡΟΣΦΕ
ΡΩΝΤΗΝ
ΕΥΗΚΟΝ
ΤΑΚΙΒΛΟ
ΤΗΝΥΠΕ
ΡΑΤΙΑΝ
ΘΕΟΤΟ
ΚΟΝ:

...ΣΤΑΦΡΟΝΕΜΦΡΟΝΩΣΧΕΣΕΙΣΕΚΩΔΕΛΟΙΟΝΕΣΟΛΟΝΕΥΤΕΛΕΣΘΥΩ

...ΔΕΨΟΥΣΠΡΟΚΡΙΤΕΣΕΙΣΑΝΤΑΜΙΨΗΠΤΕΚΛΗΜΑΤΩΝ

← 10. Frontispiciul Bibliei lui Leon, realizate la Constantinopol, cca 940, arătându-l pe Leon oferindu-i Biblia Sfintei Fecioare, care la rândul ei arată spre Hristos. Lipsa bărbii și părul blond, ca de copil, al lui Leon, ne indică faptul că era eunuc, ceea ce confirmă și titlurile din inscripția de lângă el: *patrikios* (cu rang de patrician), *sakellarios* (vistiier) și *praipositos* (majordom al palatului). Inscripția de pe ramă este o epigramă compusă de Leon, care compară modesta lui ofrandă cu aceea a unui călugăr care îi oferă sufletul său Sfintei Fecioare.

11. MONEDE DE AUR BĂTUTE ÎN MONETĂRIA DE LA CONSTANTINOPOL.

11a. Iustinian al II-lea (685-695): *solidus* cu reprezentare a lui Hristos, cu barbă și păr lung pe avers (*stânga*), și împăratul în picioare și ținând o cruce pe revers (*dreapta*).

11b. Iustinian al II-lea (cea de-a doua domnie, 705-711): *solidus* cu reprezentare a lui Hristos tânăr, cu părul scurt, pe avers (*stânga*) și a împăratului cu tânărul său fiu, Tiberios, ținând crucea, pe revers (*dreapta*).

11c. Împărăteasa Irina (797-802): *solidus* cu portretul propriu atât pe avers, cât și pe revers, în contrast pronunțat cu monedele imperiale obișnuite.

11d. Constantin al VII-lea (945-959): *solidus* cu un portret al lui Hristos pe avers (*stânga*) și împăratul ținând globul cu cruce pe revers (*dreapta*).

12. Karanlık Kilise, Cappadocia, Turcia, biserică tăiată în piatră din secolul al XI-lea/al XII-lea. Tuful vulcanic din regiune permite ca bisericile, mănăstirile și casele să fie săpate în acest material, obținând structuri subterane călduroase iarna și răcoroase vara.

13. Karanlık Kilise, Cappadocia, Turcia, frescă interioară a Cinei de Taină reprezentându-l pe Hristos cu Apostolii, în care se disting și furculițe cu doi dinți, secolul al XII-lea.

JUDITH HERRIN

MIRACOLUL BIZANȚULUI

traducere din limba engleză de
MIHAI MOROIU

CUPRINS

Lista ilustrațiilor	9
Introducere. O altfel de istorie a Bizanțului	11

I. FUNDAMENTELE BIZANȚULUI

1. Cetatea lui Constantin.....	29
2. Constantinopol, cea mai mare cetate a creștinătății.....	41
3. Imperiul Roman de Răsărit	54
4. Ortodoxia greacă.....	69
5. Hagia Sofia.....	92
6. Mozaicurile de la Ravenna	107
7. Dreptul roman.....	119

II. TRANZIȚIA DE LA ANTICHITATE LA EVUL MEDIU

8. Bastionul din calea islamului.....	135
9. Icoanele, o nouă formă a artei creștine	155
10. Iconoclasm și iconodulie.....	165
11. O societate cultă și coerentă	183
12. Sfinții Chiril și Metodiu, „Apostolii slavilor“	199

III. BIZANȚUL DEVINE STAT MEDIEVAL

13. Focul grecesc.....	213
14. Economia bizantină	222
15. Eunuci.....	238
16. Curtea imperială	252
17. Copii imperiali, „născuți în purpură”	272
18. Muntele Athos	282
19. Veneția și furculița.....	296
20. Vasile al II-lea, „Bulgaroctonul”	309
21. Criza secolului al XI-lea	320
22. Anna Comnena	336
23. O societate cosmopolită	349

IV. VARIETĂȚI DE BIZANȚ

24. Reazemul Cruciadelor.....	365
25. Turnurile din Trapezunt, arta, Niceea și Tesalonic....	380
26. Rebeli și patroni	400
27. „Decât mitra papală, mai bine turbanul turcesc”	423
28. Asediul din 1453.....	438
Concluzie. Măreția și moștenirea Bizanțului.....	453
Bibliografie complementară	475
Lista împăraților menționați în text	492
Cronologie	496
Hărți.....	501
Mulțumiri.....	512
Indice	514

INTRODUCERE

O altfel de istorie a Bizanțului

Într-o după-amiază din 2002, la ușa biroului meu de la King's College din Londra au bătut doi muncitori. Făceau reparații în clădirea străveche și trecuseră adesea prin fața ușii mele, pe a cărei plăcuță scrie: „Profesor de istorie bizantină”. Au hotărât împreună să îmi facă o vizită și să mă întrebe „Ce este istoria bizantină?” După părerea lor, avea oarecum de-a face cu Turcia.

Și iată-mă în postura de a încerca să le explic pe scurt ce este istoria bizantină unor constructori serioși, cu cizme și cască. Anii lungi de profesorat nu mă pregătiseră pentru o asemenea probă. M-am străduit să comprim o viață de cercetare într-o sesiune de zece minute. Mi-au mulțumit călduros, mi-au mărturisit cât de curios li se părea Bizanțul ăsta și m-au întrebat de ce nu scriu despre acest subiect și pentru necunoscători? Am avut impulsul să obiectez, ca persoană dedicată publicării de studii despre Bizanț, dar bineînțeles că înțelesesem unde băteau. Despre istoria bizantină se publică serii fără sfârșit de volume – prea multe să poată fi numărate și majoritatea prea lungi să

poată fi citite. De cele mai multe ori, descriu succesiunea de 90 de împărați și de vreo 125 de patriarhi ai Constantinopolului, plus puzderia de bătălii, împărțite în categorii previzibile de activități politice, militare și religioase, desfășurate neîncetat vreme de 1 100 de ani. Puține dintre ele sunt suficient de atrăgătoare să stârnească interesul unor muncitori constructori sau al nespecialiștilor din, practic, orice domeniu. Așa se face că am început să elaborez un răspuns la întrebarea: „Ce este istoria bizantină?”

Imediat am întâlnit două dificultăți – făceam prea multe presupuneri și nu rezistam în fața anecdoticului obscur. Dar eu m-am mândrit dintotdeauna cu capacitatea mea de a pune într-o culoare atrăgătoare istoria bizantină pentru un public nefamiliarizat cu ea. Căutând o metodă adecvată, știam prea bine că în lungile lui secole de existență Bizanțul trecuse prin suficiente situații intense, șocante și tragice, cât se poate de atrăgătoare pentru cei aflați în căutarea senzaționalului. Dar asta i-a redus istoria la episoade dramatice fără profunzime, sărăcind-o de sens. Bizanțul înseamnă mai mult decât bogăție, stăpânirea mării și exercitarea puterii imperiale. Iar eu doream ca ei și tu, cititorule, să simțiți cu toții de ce este Bizanțul atât de dificil de cuprins, de greu de pus în coordonate și chiar enigmatic. Situația devine și mai complicată din cauză că presa de astăzi folosește termenul de „bizantin” cu sens peiorativ, spre exemplu în formulări ca „reglementări fiscale de o complexitate de-a dreptul bizantină” (dintr-o descriere recentă a negocierilor UE).

Bizanțul invocă o imagine de o duplicitate obscură: comploturi, asasinat și mutilări fizice alături de bogăție în exces, aur și bijuterii sclipitoare. Însă în Evul Mediu bizantinii nu au deținut nici pe departe un monopol asupra complexității, trădării, ipocriziei, obscurității ori

bogațiilor. Din rândul lor au apărut nenumărați conducători inteligenți, comandanți militari străluciți și teologi cu idei înnoitoare, ținta multor vorbe rele și calomnii prin asemenea clișee „bizantine”. Nu au întemeiat o Inchiziție și în general au evitat să ardă oameni pe rug. Dar în jurul acestei lumi „pierdute” plutește un mister greu de definit, în parte din cauză că nu are un moștenitor modern și rămâne ascunsă în spatele grandorii artei sale medievale: aurul, mozaicurile, mătăsurile și palatele imperiale.

Pentru a explica aprecierea mea față de Bizanț, urmăresc ca în acest volum să îi pun în lumină cât mai limpede și convingător cu puțință aspectele cele mai semnificative și să îi dezvălui structurile și mentalitățile care l-au susținut. În acest fel, vreau să vă mențin treaz interesul până la capăt, ca să aveți sentimentul că ați făcut cunoștință cu o nouă civilizație. Și, deosebit de important, aș dori să înțelegeți că lumea occidentală modernă, care s-a dezvoltat pornind din Europa, nu ar fi existat dacă nu ar fi beneficiat de scutul și de inspirația a ceea ce se petrecea mai departe spre est, în Bizanț. Lumea musulmană este și ea un element important al acestei istorii, la fel ca și relația de iubire și de ură dintre creștinism și islam.

Care sunt trăsăturile-cheie ale acestei istorii importante, dar puțin cunoscute? Mai întâi, Bizanțul a fost o civilizație vastă, de 1 000 de ani, care a influențat în Evul Mediu toate țărilor din estul Mediteranei, Balcani și Europa Occidentală. Din secolul al VI-lea până în secolul al XV-lea, această influență a cunoscut și creștere și declin, dar a rămas o prezență permanentă. Civilizația Bizanțului s-a întemeiat pe componente păgâne, creștine, grecești, romane, antice și specific medievale, iar influențele ei culturale și artistice sunt recunoscute astăzi ca o moștenire durabilă. Dar aspectele fundamentale ale guvernării, de pildă dezvoltarea unei curți imperiale înzestrate cu

serviciu diplomatic, birocrăția civilă și ceremonialul de încoronare, la fel și șansa acordată femeilor de a exercita puterea politică, toate acestea au prins formă la Bizanț.

Grandoarea Constantinopolului, aflat în centrul unui vast imperiu, cu un sistem de guvernare imperială moștenit, și varietatea surselor lui de inspirație s-au îmbinat, asigurând o enormă încredere deopotrivă conducătorilor și celor conduși de ei. Este necesar să subliniem această trăsătură a Bizanțului. În vremea împăratului Iustinian (527–565), structurile de la baza imperiului erau vechi de două sute de ani și atât de ferm fixate, încât păreau imuabile. Ele creaseră o cultură cu rădăcini adânci, răsărite din surse antice grecești, precreștine, la fel și din idei romane și creștine de factură ideologică, dar și din practică (dispute filozofice și tactici militare, spre exemplu). Întregul sistem era celebrat prin retorica imperială și înfățișat prin arta imperială, cu intenția de a-i asigura veșnicia. Oricât de lipsite de substanță ar fi fost sentimentele exprimate, confirmau și continuau să întărească încrederea în sine a împăraților bizantini, a curtenilor lor și a supușilor mai umili. Ele au asigurat bazele solide ale excepționalei capacități a Bizanțului de a răspunde la grelele încercări din secolul al VII-lea, din nou în secolul al IX-lea și celor mai teatrale, din anul 1204. De fiecare dată a fost în stare să se adapteze și să întreprindă reforme, pe baza acelor structuri adânci moștenite, care se împleteau între ele într-o bogată conștiință a tradițiilor.

În acest sens, cultura bizantină întruchipează ideea de *longue durée* a istoricului Fernand Braudel: ceea ce supraviețuiește vicisitudinilor unor schimbări de regim, obiceiurilor de modă nouă ori perfecționărilor tehnologice se constituie într-o moștenire continuă, capabilă simultan să încremenească și să inspire. Dacă Braudel aplica această idee mai degrabă factorilor geografici care au determinat

istoria mediteraneeană, ea poate fi adaptată pentru a diferenția cultura bizantină de modelele culturale ale vecinilor. Deoarece, spre deosebire de alte societăți medievale, atât din Apus, cât și din rândul musulmanilor, Bizanțul era vechi, bătrân de multe secole când a venit vremea lui Carol cel Mare și Harun al-Rashid, în 800 d. Hr., iar structura culturii lui era în același timp o constrângere și o sursă de putere. După cum vom vedea, imperiul s-a născut cu adevărat bătrân, aducând în capitală, de la întemeiere, autoritatea unei arhitecturi și amprenta unor lucrări de artă plastică străvechi de la bun început. Cadrul lui cultural stabilit, condamnat pentru conservatorism, lăudat pentru cultivarea tradițiilor, asigura un sentiment unanim al apartenenței, celebrat în maniere specifice și schimbătoare, dedicate de fiecare dată ridicării Bizanțului pe cele mai înalte trepte ale gloriei. În acest fel se constituia un patrimoniu flexibil, capabil să reacționeze, deseori în chipul cel mai hotărât, pentru a înălța, prezerva și susține imperiul de-a lungul a nenumărate crize.

Identitatea imperială a Bizanțului a fost consolidată de continuitatea lingvistică desăvârșită care îi conecta pe învățații lui medievali la cultura greacă antică, ceea ce a fost un îndemn de păstrare a textelor marilor filozofi, matematicieni, astronomi, geografi, istorici și medici prin copierea, editarea și comentarea lor. Mai presus de orice, Bizanțul prețuia epopeile lui Homer și a produs cele dintâi ediții critice ale *Iliadei* și *Odiseei*. Chiar dacă reprezentațiile de teatru publice au dispărut, piesele lui Eschil, Sofocle, Euripide și Aristofan au fost atent studiate de literați și deseori și de generații de elevi, care au învățat și discursurile lui Demostene și dialogurile lui Platon, încorporând astfel în contextul bizantin o puternică undă de veche înțelepciune păgână.

Această moștenire străveche se reunea cu credința creștină, care treptat lua locul cultului zeilor păgâni.

Bizanțul a sprijinit tradițiile monahale creștine timpurii din munții sfinți, ca Sinai și Athos, unde învățăturile spirituale îi inspiră și astăzi pe călugări și pe pelerini. S-a angajat în convertirea la creștinism a bulgarilor, sârbilor și rușilor, ceea ce explică de ce vaste zone din Balcani sunt presărate cu biserici ortodoxe decorate cu fresce și icoane medievale. Și a menținut contactul cu acele centre creștine care au trecut sub control musulman în secolul al VII-lea, sprijinindu-i pe patriarhii din Ierusalim, Alexandria și Antiohia, la fel susținând și comunitățile mai îndepărtate – cum erau Bisericile din Etiopia și Sudan, Persia, Armenia și Georgia.

Pe baza moștenirii tehnologiei romane și a cunoștințelor de inginerie, Bizanțul a continuat să construiască apeducte, fortificații, drumuri și poduri și să ridice edificii uriașe, ca biserica Sfintei Înțelepciuni, Sfânta Sofia din Constantinopol, care uimește și astăzi cu formele ei masive, din secolul al VI-lea, completate de cea mai mare cupolă construită înainte de cea de la San Pietro din Roma, o mie de ani mai târziu. De-a lungul timpului, cupola bizantină a avut nevoie de multe reparații, însă a rămas întreagă până astăzi, fiind copiată în numeroase versiuni de dimensiuni reduse pe care le găsim în biserici peste tot în lumea ortodoxă. A inspirat și forma moscheilor acoperite, construite după ce arabii au ieșit din zona lor natală din deșert, unde cultul se desfășura în curți deschise. Chiar prin numele atribuit pe bună dreptate, Cupola Stâncii din Ierusalim amintește că au ocupat un loc sfânt, prețuit de evrei și de creștini. Nu numai acoperișul circular, ci și mozaicurile lui strălucitoare indică originile bizantine, de vreme ce, în secolul al VII-lea, împăratul Iustinian al II-lea a fost chemat de califul Abd al-Malik să trimită meșteri bizantini să pregătească teserele din piatră colorată și sticlă scânteietoare. Este posibil ca tot ei să fi lucrat și inscripția de 240 de metri de jur împrejurul bazei

cupolei, care citează din Coran că islamul este revelația ultimă a lui Allah și a supremației lui asupra tuturor.

Bizanțul a moștenit de la Roma și un sistem juridic evoluat și o tradiție militară, susținute de îndelungata ei istorie. În teorie, societatea bizantină funcționa sub domnia legii; judecătorii erau formați, primeau salariu și pronunțau hotărârile de rezolvare a conflictelor. În întregul imperiu, oamenii își prezentau problemele în fața curților și le acceptau judecata. Deși faimoasele legiuni romane nu au mai existat după secolul al VII-lea, forțele armate, pedestrași și cavaleriști, erau instruite potrivit manualelor militare romane. Strategiile de luptă, pe uscat și pe mare, armele de asediu, metodele de aprovizionare a trupelor, armura și hainele de protecție erau toate adaptate după practici mai vechi. Formula „focului grecesc“, o substanță sulfuroasă care devine inflamabilă pe apă, a rămas un secret de stat și nici în zilele noastre nu se cunoaște combinația precisă a componentelor sale. Chiar dacă și arabii au dezvoltat o armă asemănătoare, tot focul grecesc a rămas cel mai înfricoșător, atât pe mare, cât și pe uscat.

Bizanțul se considera centrul lumii, iar Constantinopolul, un înlocuitor al Romei. Deși la Constantinopol se vorbea limba greacă, Bizanțul era privit tot ca Imperiul Roman, iar cetățenii lui își spuneau romei. Își exercita stăpânirea asupra comunităților de vorbitori de greacă din Sicilia și sudul Italiei, rămase în urma străvechilor emigrații ale grecilor. Proteja și în același timp stimula dezvoltarea orașelor italiene medievale de coastă, cum erau Amalfi și Veneția, care trăiau de pe urma comerțului internațional. Cu timpul, aceste cetăți au întrecut Bizanțul în rolul de centre economice de sine stătătoare și au ajuns să dețină o capacitate navală și comercială superioară. Dar a rămas foarte limpede ceea ce datorau ele Bizanțului: uși din bronz comandate la Constantinopol care le

împodobeau catedralele frecvent decorate cu marmură, mozaic și icoane în stil bizantin. Prosperitatea lor s-a petrecut sub aripa imperiului.

Pentru noi, astăzi, cea mai semnificativă trăsătură a Bizanțului constă poate în rolul lui istoric de protejare a Apusului creștin în Evul Mediu timpuriu. Până în secolul al VII-lea, Bizanțul a fost cu adevărat Imperiul Roman. Stăpâna Africa de Nord și Egiptul, grânerile pe care se bizuiau atât Roma, cât și Constantinopolul, sudul Italiei, Țara Sfântă, Asia Mică mergând spre est până la Muntele Ararat, toată Grecia de astăzi și mare parte din Balcani. Apoi, triburile din Arabia inspirate de noua religie a islamului au cucerit majoritatea estului Mediteranei. Luptau în numele unei revelații care se prezenta ca succesoare a credinței evreilor și a celei creștine. Bizanțul a stat în calea expansiunii lor în Asia Mică și i-a împiedicat să treacă Dardanelele și să pătrundă în Balcani, Constantinopolul reușind să facă față unui număr impresionant de asedii.

Țelul musulmanilor de a cuceri Constantinopolul și de a-l transforma în capitala lor, pentru a prelua apoi întreaga lume romană, era mai mult decât legitim. Și logic. De vreme ce islamul pretindea să înlocuiască atât iudaismul, cât și creștinismul, forțele lui aveau să se instaleze în mod firesc în locul celor romane, însușindu-și structurile politice ale vechii lumi. Dacă urmărim ambițiile consemnate în Coran, întreaga Mediterană ar fi trebuit să fie reunificată sub control musulman. Lumea persană a credințelor zoroastriene avea să fie și ea supusă de islam. În urma unor campanii extraordinar de rapide și de eficiente, între 634 și 644, membrii triburilor arabe au ajuns aproape de atingerea acestui țel, provocând cel dintâi mare moment de cotitură din istoria bizantină.

Dacă Bizanțul nu le-ar fi oprit expansiunea în 678, forțele musulmane, întărite cu resursele suplimentare ale

capitalei, ar fi răspândit islamul în toată regiunea Balcanilor, în Italia și în Apus în secolul al VII-lea, când fragmentarea politică reducea șansele unei apărări organizate. Împiedicând această potențială cucerire, Bizanțul a făcut posibilă existența Europei, oferindu-le forțelor creștine occidentale, împărțite în mici unități, răgazul să se consolideze. La o sută de ani după moartea profetului Mahomed, în 632, Carol Martel i-a înfrânt pe invadatorii musulmani din Spania în centrul Franței, lângă Poitiers, și i-a respins dincolo de Pirinei. Ideea europeană a prins treptat formă în vremea strănepotului și tizului lui Carol, Charlemagne, Carol cel Mare. El și succesorii lui au fost creatorii unei Europe proprii.

De-a lungul Evului Mediu, majoritatea clericilor și domnitorilor occidentali erau conștienți, oricât de vag, de civilizația creștină a Bizanțului, în Răsărit. Chiar dacă Bizanțul avea sub stăpânire un imperiu cu mult mai restrâns decât avusese Roma în perioada sa de glorie, acest stat medieval a dezvoltat noi forme politice și culturale din secolul al VII-lea până în secolul al XV-lea. A îmbinat diferite curente din trecutul lui pentru a crea o nouă civilizație medievală, care a atras multe triburi necreștine din nord. Bulgarii, rușii și sârbii au adoptat pe rând credința creștină și elemente ale culturii bizantine. Vreme de șapte sute de ani, Bizanțul a rămas un pilon al credinței ortodoxe și al învățăturii clasice.

Perioada cruciadelor a așezat Bizanțul în mijlocul eforturilor creștinătății de a recupera Locurile Sfinte de la musulmani. După secolul al XI-lea, Bizanțul și Occidentul au ajuns să se cunoască mai bine, de multe ori cu urmări foarte proaste. În ciuda succesului Cruciadei I și a întemeierii Regatului latin al Ierusalimului, Cruciada a IV-a s-a întors împotriva Constantinopolului și a urmat jafal din 1204, care a reprezentat cel de-al doilea mare moment

de cotitură din istoria bizantină, imperiul nemaifiind capabil apoi să își revină la forța ori la forma lui din trecut. Deși și-au recuperat capitala, împărații bizantini au domnit peste ceea ce se redusese de fapt la un oraș-stat între 1261 și 1453, când Constantinopolul a fost în cele din urmă ocupat de turcii otomani.

Curios însă, influența culturală bizantină s-a extins aproape în raport invers proporțional cu puterea politică. Din 1204, când numeroase opere de artă au luat calea Europei occidentale, contribuția Bizanțului la renașterea artei și învățaturii apusene a fost remarcabilă. În secolul al XIV-lea, profesori bizantini de greacă au fost angajați de universitățile italiene, iar ei și studenții lor au început să traducă scrierile lui Platon. Operele lui Aristotel ajunseseră în Apus prin intermediul musulmanilor, dar cea mai mare parte a filozofiei platonice rămăsese necunoscută. În timpul negocierilor din Florența care în 1439 au dus la reunificarea Bisericii Apusene cu Biserica Răsăriteană, prelegerile publice despre Platon ale faimosului învățat și filozof grec Georgios Gemistos Plethon l-au inspirat pe Cosimo de Medici să întemeieze Academia platonice. Astfel, contribuția bizantină la Renașterea italiană a început mult înainte de 1453, când turcii au transformat Constantinopolul în propria lor capitală. După căderea cetății, cei care s-au refugiat în Italia cu manuscrisele lor au consolidat noua învățatură și noua artă. Câteva decenii mai târziu, când reformatorii protestanți au condamnat arta religioasă, susținând un stil mai spiritualizat de venerație creștină, au recurs la toate textele biblice și patristice adunate de iconoclaștii bizantini din secolul al VIII-lea și al IX-lea.

Ce a fost Bizanțul, cum a acționat și ce a reprezentat el, iată trei întrebări asupra cărora voi încerca să arunc lumină pe parcursul acestui volum, dintr-o perspectivă cât se

poate de personală, care s-a format odată cu cercetarea făcută de mine asupra *Formării creștinismului* și a semnificației religiei în istoria medievală timpurie. Aspectele legate de credință au fost de o importanță vitală pentru oamenii Evului Mediu, sub forme deloc familiare pentru majoritatea celor care trăiesc în Occidentul modern, în vreme ce cunoașterea laică și judecata populară față de arta medievală au avut întotdeauna nevoie să le înțeleagă. Pe lângă acele chestiuni care i-au unit și i-au dezbinat pe creștini, lumea lor religioasă a fost populată și de alte convingeri: au apărut politeiști neconvertiți, adepți ai culturilor răsăritene, discipoli ai lui Zoroastru și Mani, la fel și comunități evreiești cu existență îndelungată. Islamul a produs în toată această lume un efect profund asupra fiecărui viețuitor de pe țărmurile de est și sud ale Mediteranei, în Siria și Spania și în toate regiunile dintre ele. În Bizanțul secolului al VIII-lea, cea dintâi pornire oficială de a distruge icoane (iconoclastm) i-a împins pe oamenii de rând să apere chipurile sfinte chiar și cu prețul vieții lor. În timp ce islamul a promovat interzicerea strictă a imaginilor sfinte, Roma și-a descoperit credința în icoane, iar teologii lui Carol cel Mare au început să se îndoiască de ea. Astfel, secolele al VIII-lea și al IX-lea au reprezentat perioada critică a dezvoltării a trei regiuni separate, dar cu multe legături între ele: Răsăritul bizantin, Sudul islamic – Egipt, Africa de Nord și Spania – și Occidentul latin care a devenit Europa. O separare care, sub forme diferite, a continuat să existe până în timpurile noastre.

O altă sursă a fascinației exercitate în Bizanțul medieval consta în aparenta devoțiune a femeilor față de icoane, ceea ce putea avea legătură cu excluderea lor din ierarhia bisericească oficială. Există întrebări și în legătură cu motivele care au animat două împărătese despre care am scris în *Doamnele în purpură*, care au restabilit venerarea

icoanelor în 787 și 843. Când Irina și Teodora au anulat politica iconoclastă, introdusă și susținută de soții lor și de alți apropiați, au acționat, consider eu, cu toată duritatea și viclenia bărbaților. Însă, luând aceste inițiative, și-au asumat și o poziționare politică fără egal în alte societăți medievale. Așadar cronicarii acelor vremuri care presupuneau că iubirea lor pentru icoane reprezenta o trăsătură a slăbiciunii feminine, fără îndoială nu au surprins și semnificațiile mai ample, pe care eu sunt înclinată să le asociez cu tradiția bizantină a femeii-conducător, de fapt cu „imperialul feminin“.

Am fost pe șantiere și am participat la săpături pe teritoriul Bizanțului de altădată, găsind astfel o altă cale de a-i descoperi pe bizantini. Pe siturile arheologice din Grecia, Cipru și de la Kalenderhane Camii, un punct de maximă importanță din inima Constantinopolului – Istanbulul modern – am avut contact nemijlocit cu cultura materială pe care s-a întemeiat civilizația lui. Explorând bisericile din Creta și Kythira, insulă din largul țărmului sudic al Greciei continentale, și înregistrând piesele de ceramică descoperite în conacul medieval de la Kouklia, în sud-vestul Ciprului, am reușit să mă apropii foarte mult de oamenii medievali de acolo. În primul meu stagiu arheologic la Paphos, tot în Cipru, am găsit rămășițele unui schelet de femeie în ruinele castelului Saranta Kolonnes, cu inelele din aur și perlele pe care le purta când s-a declanșat cutremurul din 1222. La Istanbul, muncitorii care se ocupau de o infiltrație produsă iarna la moscheea Kalenderhane au descoperit o cavitate în spatele zidului din apropierea monumentalului apeduct care încă domină orașul vechi. Unul dintre meșteri a pipăit locul și a simțit teserele a ceea ce s-a dovedit a fi un mozaic creștin timpuriu în care Sfânta Fecioară Îl prezintă pe Pruncul Iisus Sfântului Simeon. Este posibil să fi fost acoperit cu un zid ca să-l apere de

distrugerea iconoclastă. De altfel, și o întreagă capelă cu fresce închinată Sf. Francisc de Assisi a fost zidită în 1261, când călugării au fugit de la Constantinopol, la sfârșitul ocupației latine. Aceste două frumoase lucrări de artă creștină, răsăriteană și apuseană, au fost restaurate mai târziu de Ernest Hawkins și sunt expuse la Muzeul Arheologic din Istanbul.

Modul meu de înțelegere a Bizanțului a prins culoare și datorită unor mărturii venite de departe ale dominației lui medievale. Ca adolescentă, am fost invitată la Ravenna, în nordul Italiei, unde am rămas uluită de portretele în mozaic ale împăratului bizantin Iustinian și ale soției sale, împărăteasa Teodora, de stelele de pe bolta cerească a mausoleului în care se află mormântul Gallei Placidia și de procesiunile de sfinți și turmele de oi care decorează bisericile din oraș. În 2005, după mai mult de patruzeci de ani, m-am bucurat de privilegiul de a urca pe acoperișul bisericii mănăstirii St. Ecaterina din peninsula Sinai, construită de același cuplu imperial, în ciuda celor peste trei mii de kilometri dintre nordul Adriaticii și Marea Roșie. Acolo, în locul unde se consideră că a fost Rugul Aprins, unde i s-a spus lui Moise să-și scoată sandalele din picioare, deoarece acel pământ era sfânt, am citit inscripțiile care confirmau patronajul lui Iustinian și al Teodorei, sculptat în grinzile originale din secolul al VI-lea, rămase intacte și ferite de termite în uscăciunea deșertului egiptean. Asemenea experiențe fizice dau consistență celor scrise de istoricii bizantini despre împărat și soția sa.

La Roma, Sicilia, Moscova și, desigur, cât se poate de limpede la Constantinopol, peste tot în Turcia, Grecia și în Balcani, se poate vedea Bizanțul, cel bine păstrat. Dar nimic nu se compară cu uluirea ce te cuprinde când descoperi mozaicurile bizantine din mihrabul de la Mezquita,

Marea Moschee din Cordoba, în Spania, pentru care au fost comandate în secolul al X-lea de califul Al-Hakim al II-lea; sau cu surpriza pe care o ai când ajungi după-amiaza târziu în Trapezunt, la Marea Neagră, după o lungă călătorie prin Alpii Pontici, și îți se dezvăluie palatul care domină orașul.

Bizanțul continuă să trăiască și prin sentimentul pe care îl ai când asști, de Paști, la coborârea Luminei la Sfântul Mormânt din Ierusalim, când mitropolitul apare din criptă cu o lumânare aprinsă marcând Învierea lui Hristos, de la care iau lumină toți credincioșii. Și astăzi, în Atena modernă, mulțimea care după miezul nopții coboară de pe Colina Lykavittos purtând lumina Învierii amintește pregnant de grandioasele ceremonii care de peste două milenii au însoțit evenimentul.

Din motive care se vor dezvălui pe parcursul acestui volum, multe obiecte bizantine au fost risipite peste tot în Europa, fiind păstrate în cele mai neașteptate muzee. Întâlnirea cu mătasea bizantină numită Mantia lui Alexandru, în Bavaria, ori cu contractul de căsătorie din secolul al X-lea dintre Teofana și Otto al II-lea, la Wolfenbüttel, sau cu fildeșurile din secolul al X-lea care acum împodobesc coperta unei cărți dezvăluie măiestria celor care le-au lucrat și nivelul culturii în care s-au desăvârșit. În Occident, de multe secole, ele se bucură de prețuire, deși învățații și oamenii Bisericii apusene se fac vinovați pentru încurajarea multor stereotipuri înșelătoare despre semnificația termenului „bizantin“.

Bizanțul mi-a devenit din ce în ce mai familiar pe măsură ce pregăteam cursuri despre istoria lui. Vreau să le mulțumesc în mod deosebit tuturor studenților care mi-au contestat opiniile. Recunoașterea acestei influențe a devenit o obișnuință, însă în cazul meu numirea la Princeton din 1990 mi-a oferit și o bonificație neașteptată, mai exact

prilejul de a interacționa cu un grup de absolvenți cu adevărat străluciți, atrași de un corp profesoral de istorici fără egal. Stimulată de acești colegi și de studenții mânați de curiozități intelectuale, m-am simțit încurajată să încerc modalități noi de a-mi comunica pasiunea pentru Bizanț. Christine Stansell, o colegă din acele timpuri, m-a vizitat mai târziu la Londra și m-a întrebat, cu simpatie și așteptare, dacă nu cumva a sosit „vremea pentru a strânge recolta“. Acest volum i se datorează ei, în parte, și la fel și vizitatorilor mei neașteptați.

Ajung astfel înapoi la chestiunea formei. În Londra lui Shakespeare, *bezant*-ul și *caviar*-ul erau termeni familiari: moneda de aur al cărei nume era inspirat de Bizanț și icrele consumate în mari cantități de locuitorii de acolo. În asemenea moduri indirecte, moștenirea Bizanțului se regăsește în cele mai neașteptate locuri, iar această carte încearcă să arate de ce. Am preferat, prin urmare, să nu merg pe urmele introducerilor și studiilor mai vechi, ci să selectez anumite evenimente, edificii și caracteristici individuale ale Bizanțului și să le examinez într-un cadru care respectă diviziunile de bază ale istoriei bizantine. Primele șapte capitole sunt consacrate unor subiecte esențiale, de pildă Constantinopolul, legislația sau ortodoxia, de-a lungul întregului mileniu bizantin. Celelalte capitole completează tabloul cu abordarea aceluiași eveniment, dar din perspective diferite. Cel mai greu mi-a fost să renunț la o mulțime de materiale descoperite și studiate, pline de exemple convingătoare și de detalii neașteptate. Prin urmare, nu mi-a rămas decât să ofer un *meze*¹, adică un antreu. Dar bibliografia suplimentară recomandată la

¹ Mezelic sau mizilic (gustare), ajuns în română prin intermediul limbii turce (n. tr.).

sfârșitul volumului poate îmbogăți și completa considerabil meniul. Eu încerc aici să dau un răspuns la întrebarea pusă de meșterii de la King's College și să explic de ce ar trebui să știm cu toții mai mult despre istoria bizantină.

19. Mozaic de la biserica San Vitale, Ravenna, sfințită în 547, reprezentând-o pe Teodora cu doamnele ei de onoare. În vreme ce împărăteasa poartă coroana oficială, gulerul cu pietre prețioase și mantia de purpură, rochiile de mătase, bijuteriile și pantofii roșii ai însoțitoarelor ei reflectă stilul elegant de la curte.

20. Mozaic de la biserica San Vitale, Ravenna, reprezentându-i pe Iustinian și episcopul Maximian, cel care a încheiat construcția în 547, alături de preoți și soldați.

21. Icoana lui Hristos de la Sfânta Mănăstire Sf. Ecaterina, Muntele Sinai, pictată pe lemn prin encaustică (85 cm × 45 cm), secolul al VI-lea sau al VII-lea. Hristos ca Pantocrator, „Atotstăpânitorul“, este plasat într-un cadru arhitectural, ținând o Evanghelie cu coperte împodobite cu pietre prețioase și binecuvântând. Tratatamentul asimetric ar putea reflecta definițiile teologice ale celor două naturi, umană și divină: un ochi pare să judece, în vreme ce celălalt este mai dispus să ierte. →

22a. Moneda de aur a lui Constantin I (306-337) cu o Victorie pe revers (*dreapta*) bătută la Nicomedia (diametru 21 mm, greutate 4,5 g).

22b. Moneda de aur a lui Vasile al II-lea (976-1025) cu un portret al lui Hristos pe avers (*stânga*) și Vasile și Constantin ținând o cruce (*dreapta*) bătută la Constantinopol (diametru 21,5 mm, greutate 4,38 g). Bizanțul a emis monedă din aur menținându-i gradul de finețe vreme de peste 700 de ani.

23. Potirul lui Romanos al II-lea, lucrat din sardonix, aur, cloisonné și decorațiuni din perle, cu reprezentări ale lui Hristos și ale sfinților, cca 960. Un obiect de lux oferit în dar de bizantini puterilor străine. Este posibil să fi fost parte din tezaurul dus la Veneția după prădarea Constantinopolului din 1204.

